

Կասսիոսի հետևյալ վկայությունը. «Որովհետև Վաղարշը, Սանատրուկի որդին, Սեվերոսի բանակի դեմ մարտի պատրաստվելիս՝ ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել և կնքել՝ (Տրայանոս կայսրը) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց և Հայաստանի մեկ մասը շնորհեց նրան հաշտության պատճառով»⁴⁷:

Այս վկայության մեջ նշված Սեվերոսը վերոհիշյալ և Կաստիլիոս Սեվերոսն է, որը 114 թվականին նշանակվել էր նորաստեղծ Կապադովկիական զինվորական շրջանի լեգատ: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ «116 թվականի ապստամբությունների ճնշումից հետո, Հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը մնացել էին իբրև հռոմեական նահանգներ, Ըստ այսմ,— շարունակում է Հ. Մանանդյանը,— հասկանալի է դառնում, թե ինչու Վաղարշին տրվեց միայն Հայաստանի մի մասը»⁴⁸: Այդ մի մասը, ըստ Հ. Մանանդյանի, «Խնչպես հավանական է ենթադրել, հյուսիս-արևելյան Հայաստանն էր, որին հռոմեացիները չէին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել»⁴⁹: Իշխանության եկած Հաղրիանոսը Վաղարշին ճանաչել է ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր: Հաղրիանոսի կենսագիր էլիոս Սպարտիանը հաղորդում է, որ Հաղրիանոսը «թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ նրանք ունեցել են տեղակալ»⁵⁰:

Վերոհիշյալ Պարթամասպատը Հաղրիանոսից ստացել է Օսրոյենե (Եդեսիայի) թագավորությունը: Այսպիսով, այս անձնավորությունը մնում էր իբրև պարթևական գահի համար վտանգավոր թեկնածու և ախույան ու վայելում հռոմեական կայսեր հովանավորությունը: Այս հանգամանքը սրեց փոխհարաբերությունները պարթևների և Հռոմի միջև: Պարթևական թագավոր Վաղարշ Բ-ը (105—147) հայտնում էր իր դժգոհությունը: Խաղաղասեր Հաղրիանոսը հաշվի առնելով այս հանգամանքը, 123 թվականին բանակցությունների մեջ մտավ և Պարթամասպատը հեռացվեց իր նոր թագավորությունից ևս: Եդեսիայի գահը նորից տրվեց նախկին դինաստիային:

Առեւտրական-ամենասակամ ճոր վերելքը: Երկարատև խաղաղության ժամանակաշրջանը նպաստավոր եղավ տնտեսական և մշակութային հետագա վերելքի համար Հայաստանում և ամբողջ Մերձավոր Արևելքում, հատկապես միջազգային առևտրի զարգացման համար: Տրայանոսը հատուկ ուշադրություն է դարձրել ապրանքների փոխադրության մաքսերի գանձումը կաղմակերպելու վրա Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ⁵¹: Ըստ երևույթին, առևտուրը Ասորիքի արևելյան սահմանների վրա գոյություն ունեցող պահեստակետերի և Եփրատի վրա եղած քաղաքների միջև ոչ մի ժամանակ այնքան աշխուժացած չէր, որքան Հաղրիանոսի և Պիոսի ժամանակաշրջանում⁵²: Սակայն այդ զարգացումը տեսնում ենք նաև հյուսիսային մայրուղիների վրա գտնվող կենտրոններում, ինչպիսին էին Արտաշատը և Մծբինը:

47 Նույն տեղում, էջ 30, 31, նաև՝ Cass. Dio, LXXV, 9,6:

48 Նույն տեղում, էջ 31, 34:

49 Նույն տեղում:

50 Նույն տեղում, էջ 34: Նաև՝ էլիոս Սպարտիան, § 21:

51 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 30: Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 363 և ծան. 1:

52 Տե՛ս Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 364:

Վաղարշապատ ֆաղափի նիմնադրումը: Հասարակության զարգացումը և միջազգային առևտրի նոր աշխուժացումը, որի կենտրոնում գտնվում էր Հայաստանը, նոր քաղաքների հիմնադրման անհրաժեշտություն է ստեղծում: Վաղարշ Ա-ի թագավորության տարիներին հիմնադրվել է Վաղարշապատ քաղաքը, որի մասին տեղեկություններ է պահպանել Մովսես Խորենացին:

Ըստ նրա տեղեկությունների, Շրեշ-Քլուրի մոտերքն է գտնվել գեռևս ճրվանդունիների ժամանակներից հայտնի Վարդգեսավան քաղաքը. Վաղարշ Ա-ը նրանից հարավ՝ այժմյան էջմիածնի վանքի և նրա շրջակայքի տերիտորիայի վրա հիմնադրել է քաղաք, որը իր անունով կոչել է Վաղարշապատ⁵³:

Նոր քաղաքային համայնքի համար թագավորը տրամադրել է հատուկ մերձքաղաքային տերիտորիա, որը կոչվել է «Քաղաքուղաշտ»: Վաղարշապատ է փոխադրում Վաղարշը իր արքունիքը: Սակայն ինչպես նրա ժամանակ, այնպես էլ հետագայում, իբրև մայրաքաղաք, փաստորեն մնում էր Արտաշատը: Վաղարշապատը երկրորդ մայրաքաղաքն էր⁵⁴:

Խորենացին հաղորդում է նաև, որ Վաղարշ Ա-ն է հիմնադրել Բասեն գավառում, Մուրց և Նրասիս գետերի միախառնման տեղում գտնվող Վաղարշավան ավանը⁵⁵ (այժմ՝ Քյոփրի-քյոյ գյուղը):

Ալեքսեյ Եփրեմյանը Հայաստան: Տրայանոսի մահը և նրան հետևած կայսրության թուլությունը ունենում է նաև այն հետևանքը, որ նորից աշխուժանում են ալանների ներխուժումները, որոնք ավերում էին Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանամերձ շրջանները, այլև թափանցում էին մինչև Կապադոկիա: Տիրող վիճակը օգտագործեց Միհրդատ Գ-ից հետո գահ բարձրացած վրաց թագավոր Փարսման Բ-ը (II դարի 30—50-ական թվականներ): Սա ընդարձակեց իր տերիտորիան, դուրս գալով ծովափ, այն է՝ զիդրիտների

53 Վաղարշը, հաղորդում է Խորենացին, պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հորը ավանը... որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միշինը (Տիգրան Բ Մեծը—հեղ.) նստեցրեց հրեա գերիների կեսը, որը և վաճառաճ քաղաքագյուղ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց այն պարսպով և ամուր պատվարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) «նոր քաղաք» (Խորենացի, Բ, կ):

54 Մովսեսը, հիմնվելով Սուրբասի բառերի «Մարտիոս» բառի վրա (նրա ենթադրությամբ՝ Դիոն Կասիոսի պատմություններից մեկը), պնդում էր, թե հռոմեական զորավար Պրիսկոսը, որը 163 թվականին զբաղվել էր Հայաստանը ու ավերել Արտաշատը, նրանից ոչ հեռու հիմնել է նոր մայրաքաղաք՝ Կայնեպոլիսը (Καίνεπολις) հայերեն՝ «նոր քաղաք», որը և Վաղարշապատն է (ՏԷՄ T. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 367, ծան. 2): Պատմագրության մեջ ընդունված այս սխալ կարծիքը առաջին անգամ հերքեց Աստուրյանը: Վերջինս նշում է, որ Դիոնի այս պատմական առված չէ, թե քաղաքը հիմնադրել է Պրիսկոսը (Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 214 և ծան. 7): Այդ հատվածում, նշում է Հ. Մանանդյանը, «շիջված է միայն, որ Մարտիոս Վերսը, հայերի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, Կայնեպոլիսը հայտարարել է իբրև Հայաստանի մայրաքաղաք» (Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 37): Աստուրյանը և Հ. Մանանդյանը ընդունում են Մ. Խորենացու տեղեկությունը, որ Վաղարշապատի հիմնադիրը եղել է հայոց Վաղարշ Ա Արշակունին:

55 ՏԷՄ Я. А. Мамандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1954, էջ 91—94:

ցեղով բնակեցված ժողովրդ, որը տարածվում էր Պարսարյան լեռներից հյուսիս՝ մինչև Ճորոխի գետաբերանը⁵⁶, Փարսման Բ-ը հաղորդակցության մեջ էր Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղերի, հատկապես ալանների հետ։ Ինչպես հաղորդում են Դիոն Կասիոսը և Փլավիոս Արրիանոսը, որն այդ ժամանակ Կապադովկիայի զինվորական շրջանի լեգատն էր, ալանները Փարսման Բ-ի աջակցությամբ նորից ներխուժում են Աղվանք և Ատրպատական, ապա Հայաստանի վրայով անցնում նաև Կապադովկիա։ Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ը⁵⁷ կարողացավ կանգնեցնել նրանց հարձակումները «նվերներով», իսկ Կապադովկիայի լեգատ Փլավիոս Արրիանոսը ռազմական պատրաստություններ է տեսնում։ Դիոնի վկայությամբ, ահաբեկված ալանները դադարեցնում են իրենց ներխուժումները⁵⁸, 138 թվականին Վաղարշ Ա-ը դնապաններ է ուղարկում Հռոմ և գահազատվում Փարսման Բ-ի դեմ, և կայսրը հրավիրում է վրաց թագավորին իր մոտ, իբրև ենթարկելու պատասխանատվության, սակայն Փարսման Բ-ը հայրենիք է վերադառնում կայսրից նոր շնորհների արժանացած։

Փլավիոս Արրիանոսի ուշադրավ մի հաղորդումից երևում է, որ Հադրիանոսի ժամանակ Կապադովկիայի լեգատի գործի մեջ եղել է հայ զորամաս⁵⁹։ Այս փաստը ենթադրել է տալիս, որ այն ռազմական կազմակերպությունը, որ հիմնադրել էր դեռևս Տրայանոսը, այսինքն, որ Հայաստանը ռազմական տեսակետից մտնում էր Կապադովկիայի զինվորական շրջանում, ինչ-որ չափով պահպանվում էր նաև Վաղարշ Ա-ի ժամանակ ու, թերևս, նաև հետագայում։

Սոհեմոս քաղալորը։ Նոր գահ բարձրացած Անտոնինոս Պիոսը (138—161) դժգոհ լինելով Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ի քաղաքականության ինչ-որ կողմերից, հավանաբար 144 թվականին, գահընկեց է անում նրան և փոխարենը Հայոց թագավոր է նշանակում Սոհեմոսին⁶⁰, որը Ասորիքի էմեսա քաղաքի «թագավորն» էր և իբրև շառավիղ հռչակավոր Աքեմենյան տոհմի, համարվում էր հայկական գահի արժանի թեկնածու։

Պահպանվել է պղնձե սեստերցիա, թողարկված Հռոմում Անտոնինոս Պիոսի ձեռքով՝ Սոհեմոսին Հայոց թագավոր կարգելու առթիվ, որը և հնարավորություն է տալիս որոշելու Վաղարշ Ա-ի գահընկեցության տարին՝ 144 թվականը։

Սոհեմոսի մասին պահպանվել են հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք մեզ հասել են Փոստի (858—867) միջոցով։ Խոսելով բանաստեղծ Յամբլիքոսի մասին, որը հեղինակ է եղել «Բարեկոնականք» («Βαθυλόωναχ») վեպի,

56 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, էջ 353—354։

57 Պատմագրության մեջ գերիշխող էր այն կարծիքը, որ Դիոնի հիշատակած Վաղարշը պարթևների թագավոր Վաղարշ Բ-ն է (130—148)։ Գուաշմիդը առաջին անգամ հերքեց այդ, ապացուցելով, որ այդ Վաղարշը Հայաստանի Վաղարշ Ա թագավորն էր (տե՛ս Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 147)։

58 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, էջ 357—362։

59 Տե՛ս Ն. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 35։

60 Տե՛ս Ն. Յ. Աստաղյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 214։

յրված Արտաշատում⁶¹, Փոսը հաղորդում է. «Իր մասին մատենագիրը ասում է, որ բարեկենցիկ էր... և ծաղկում էր Արեմենյան Արշակունյան Սոհեմոսի ժամանակ, որը թագավոր էր և հաջորդել էր իր նախնիներին, որոնք նույնպես եղել են թագավորներ Բայց նա նաև Հռոմի ծերակույտի անդամ եղավ ու նաև հյուպատոս և հետո կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայքի Արդ ինքը (Յամբլիքոսը) ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով իսկ Հռոմայեցոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը»⁶²,

Հելլենիստական Արեւելքի փոքր թագավորությունների դինաստիաների համար սովորական երևույթ էր՝ իրենց տոհմը համարել Արեմենյանների շառավիղի Սրանցից էին սերված համարվում, օրինակ, Մոփրի և Կոմմագենեի նրվանդունիները, իսկ Արշակունի կոչումը, հավանաբար, սոսկ ձև էր, ցույց տալու համար, որ Հռոմը չի խախտում համաձայնագիրը, դնելով հայկական գահի վրա «Արշակունիներին» դինաստիայի ներկայացուցչի։ Ենթադրվում է, որ այս Սոհեմոսը աղգական էր մի այլ Սոհեմոսի, որ Ներոնի ժամանակ գահակալեց իբրև Մոփրի թագավոր (54—63)⁶³,

Ըստ հորենացու ժամանակագրության, Սոհեմոսին համապատասխանում է Տիգրան Վերջինը⁶⁴, որը նրա հաղորդմամբ, թագավորել է 42 տարի⁶⁵, Տարիների այս քանակը կարելի է վերագրել Սոհեմոսին։ Եթե Սոհեմոսի գահակալության առաջին տարին ընդունենք Վաղարշ Բ-ի թագավորության 23-րդ տարում, այսինքն՝ 144 թվականին, այդ դեպքում նրա թագավորության վերջին տարին պիտի լինի 186 թվականը⁶⁶, հորենացու մոտ, ուրեմն, անտես է արված Բակուրի կարճատև թագավորությունը՝ 161—163 թվականներին։

Մարկոս Ավրելիոսի (161—180) դրամ

61 Տե՛ս Դ. Մոմյազեն, История Рима, т. V, էջ 367, ժան. 3:
62 Տե՛ս Զ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 38—39, *Patolii, Bibliotheca*, 94.
63 Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 225: Նմանալի տիբրոզ դինաստիայի մասին տե՛ս Դ. Marquart, Römische Staatsverw., I էջ 403—404:
64 Հմմտ. Մ. Ջամբյան, Պատմություն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 355—357:
Կ. Կոստանյան, История Армении (краткий очерк), М., 1941, էջ 42: Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 225:
65 հորենացի, Բ, 4դ:
66 Տե՛ս Զ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 43—49: